

Sohasem voltunk középosztálybeliek

A középosztály ideológiájáról és az uralkodó osztály uralkodó gondolatairól

„Az emberek mindig azt hiszik el, amire vágyanak. Boldogan hagyják átverni magukat, hogy megkapják, amit akarnak. Az illúziót, hogy lehetnek valakik, hogy nincsenek egyedül, hogy van kiút ebből a pöcegödörből. És az illúzió drága multság... De még így is megéri.”

(*Kaméleon*, magyar játékfilm, 2008, rendezte: Goda Krisztina)

A középosztály olyan, mint az *Instagram*: mindenki szépnek, fiatalnak, vonzónak, önfeledtnek és életerősnek tűnik a fotóin. Ilyennek szeretnénk látni magunkat, ezért ilyennek is láttatjuk magunkat, hátha mások is elhiszik nekünk, és visszaigazolásaikkal megerősítik kedvező önképünket. A végeredmény egy nagy közös illúzió arról, hogy mindannyian szépek, fiatalok, vonzóak, önfeledtek és életerősek vagyunk.

Az illúziók igazi vonzereje abból ered, hogy méltóságot, nagybecsülést, büszkeséget és elismertséget kínálnak azoknak, akik elhiszik és elfogadják őket: hiúságunknál fogva csálnak lépre bennünket. Goda Krisztina filmjének a mottóban idézett kulcsmondatai akár a középosztályról, a középosztálybeliségről is szólhatnának. A fiatal antropológus, Hadas Weiss is írhatta volna őket *We Have Never Been Middle Class: How Social Mobility Misleads Us* (Sohasem voltunk középosztálybeliek: Hogyan vezet félre bennünket a társadalmi mobilitás?) című könyvében (New York – London: Verso Press, 2019). A korábban a *Central European University*n, Budapesten is megforduló kutató tapasztalatai szerint a középosztály és a középosztálybeliség is csak egy illúzió, pont olyan, mint a többi – írja egyebek mellett Né-

metországban és Izraelben folytatott terepmunkáinak összegzéseként (Weiss 2019).

Dús illúziók – és termékeny táptalajuk

Milyen illúziókról van szó? Az olyanokról, mint a szabadpiac (és az általa garantált szabad egyén), a polgárosodás (és az általa garantált általános jólét), a polgári demokrácia (és a neki köszönhető szabadság), a felzárkózás (és a neki köszönhető nyugati életszínvonal), a nemzeti önrendelkezés (és a magyarság ennek köszönhető megmaradása). Ezek közös illúzióink. Olyanok, amelyek minden korábbi kiábrándító tapasztalatunk ellenére mind a mai napig virulensek térségünkben. Miért dőlünk be nekik újra és újra? Miért táplálunk újabbnál újabb illúziókat? Azért, mert némi nagyrabecsülésért cserébe ismét boldogan hagyjuk átverni magunkat. Hiszen aki hisz ezekben az illúziókban, csak nagyszerű ember lehet: tiszteletre méltó, felelős és megfontolt. Márpedig aki nagyszerű ember, tiszteletre méltó, felelős és megfontolt kíván lenni, annak *hinnie is kell* bennük.

Az elmúlt három-négy évtizedből is jól ismerjük, mert ezerszer hallottuk e csalóka illúziókat: „Európába, de mindahányan!”, „felzárkózunk a Nyugathoz!”, „utolérjük Ausztriát!”, „visszatérünk Európába!”, „Magyarország előre megy!”, „Csak felfelé!”. Az üzenet mindegyik esetben ugyanaz: mindannyiunk anyagi és szellemi felemelkedéséhez bennünket kell támogatnod. „Minden jóérezésű ember” elfogadja e célt és bennünket támogat – ezt szokták mondani azok, akik éppen elhitetni kívánják velünk e csalóka illúziókat.

Mi lehet az illúziók ellenszere? Alighanem a szembenézés a térség államapparátusainak, gazdaságainak és társadalmainak *külső függőségivel*, mozgásterünk *korlátaival*, külső kitértegek és belső szerkezetek globális összefüggéseinek történeti formálódásával. E magyarázatok komplikáltabbak ugyan az egyszerűségükben vonzó illúzióknál, viszont garantáltan jótékonyan és kijózanítóan hatnak. A globális, történeti kritikai társadalomtudomány feladata éppen a valóságos helyzet feltárása. A kényszerűségek és a szükségszerűségek felismerésével kívánja megmutatni valóságos szabadságunkat. A szabadság határainak feltárásával ismerteti meg velünk tényleges lehetőségeinket. Nem kiábrándítani kíván, nem cinikussá akar tenni, egyszerűen csak leszámol az illúziókkal. Teszi ezt annak érdekében, hogy ezzel felszabadíthassa szociológiai képzelőerőnket és kibővíthesse politikai

képzeletünket – vagyis kitágíthassa a politikai cselekvés mindaddig mesterségesen beszűkített mozgásterét (Arrighi 2014 [1990]; Éber 2016a; Böröcz 2017; Gagy 2018; Geröcs 2021).

Hadas Weiss könyve a középosztály és a középosztálybeliség illúzióját kívánja szertefosztatni. Egy ideológiát bírál a valóság alapján, nem a valóságot tagadja le. Azt természetesen ő is pontosan tudja, hogy vannak olyan osztályhelyzetek, amelyek nem problémamentesek: nem sorolhatók be egyértelműen a tőkésosztályba, ugyanakkor a munkásosztályba sem. Annak valóságát, amit Barbara és John Ehrenreich a professzionális-menedzseri osztály fogalmával kíván megragadni, természetesen ő is elismeri (Ehrenreich–Ehrenreich [1977] 2020, 2013; Ehrenreich 1989). Weiss azonban antropológusként nem az osztályszerkezet rekonstrukciójára törekszik, hanem a mindennapi életüket élő emberek valóságértelmező, jelentésadó folyamatait vizsgálja. Az ebben megfigyelhető szabályszerűségek érdeklik, az e jelentéseket termelő mechanizmusok foglalkoztatják. Kérdése: milyen folyamatok idézik elő azt az eredményt, hogy emberek középosztálybelieknek *hiszik* magukat? Hogyan jön létre a középosztály illúziója? Kik és miért termelik a középosztálybeliség ideológiáját?

Távrolról sem véletlen baleset ugyanis, hogy az emberek hisznek az efféle illúziókban. Nem az emberek hibája, hogy felülnek az effajta illúzióknak. Weiss sem a magukat középosztálybelieknek vélő személyeket bírálja vélt vagy valós oktalanságukért. Ugyanakkor nem farag belőle általános emberi ügyet, egzisztencialista drámát sem. Ehelyett azt hangsúlyozza, hogy ideológiaként a középosztály és a középosztálybeliség eleve azt a célt szolgálja, hogy másokat lépre csaljon. E képzetet a (bér)munkát ténylegesen elvégző dolgozók kizsákmányolása és alávetése érdekében termelik és terjesztik. A középosztály és a középosztálybeliség egy sajátos, erőfeszítésekre és befektetésekre ösztönző mozgósító eszmény, amely egyszerre leplezi el a fennálló tőkés viszonyokat és békít ki velük. Mint minden ideológia, ez is pacifikálja az uralomnak alávetetteket, vagyis kibékít azzal az igazságosként beállított erkölcsi renddel, amivel egyszersmind el is takarja a tőke szüntelen és vég nélküli felhalmozásának uralkodó kapitalista logikáját. E morális világrend – a középosztály ideológiája szerint – polgári értékekből és erényekből, az eszményített polgár képzetéből, „a protestáns etika” alkotóelemeiből épül fel (Weber [1905] 1982; Kolosi 2020; Szalai 2020; vö. Éber 2021a).

Eszerint az előrejutás csakis érdemeken és megfelelő teljesítményen, azaz kiválóságon nyugodhat („meritokrácia”). A siker, a gya-

rapodás és a felemelkedés záloga a kemény munka és a lemondás: egyfelől a kielégülés elhalasztása, másfelől helyettesítése rendszeres erőfeszítésekkel. Középosztálybelinek lenni annyi, mint *szüntelenül befektetésekre* építeni az életet. A kulcsszavak: előrelátás, tervezés, kockázat- és felelősségvállalás, stabil növekedés, megtérülő befektetés és persze öngondoskodás. A középosztálybeliek önrendelkezésüket (autonómiájukat) folyamatosan önként vállalt projektekkel, erőfeszítésekkel és áldozatvállalással, újabbnál újabb befektetések menedzselésével tartják fent.

E beruházások magukba foglalják a tanulást, a tulajdonszerzést, a lakhatás biztosítását, a lakás berendezését, a párkapcsolat vagy házasság működtetését, a baráti, munkatársi és rokoni kapcsolatokat ápolását, a gyermek(ek) nevelését és iskoláztatást és így tovább. Középosztálybelinek lenni Weiss szerint alapvetően tehát nem valamilyen konkrét osztályhelyzetet takar, sokkal inkább *a tiszteletreméltó, mert folyamatos befektetésekre épített* élet elismerését jelenti. Egyfajta becsületet (egyszerre kívülről érkező megbecsülést és belső önbecsülést, e kettő kölcsönviszonyát), azaz sajátos rendi helyzetet, amit beruházásközpontú életvitellel lehet kiérdemelni.

De mi a probléma ezzel? Mégis mi a baj a középosztállyal?

E ponton felmerülhet a kérdés: mégis mi ezzel a probléma? Miért volna baj az, hogy egyesek dolgoosan és tervszerűen, egyről a kettőre jutva kívánnak boldogulni? Ezzel önmagában természetesen még semmi gond nincs. Gond nem ezzel van. Hogy jobban értsük a középosztály problémáját, meg kell különböztetnünk egymástól annak kétfajta kritikáját. A polgári-kapitalista bírálatot (1) és a középosztály marxi hagyományt képviselő, antikapitalista kritikáját (2).

(1) A középosztállyal kapcsolatos jellegzetes kritika nem az eszményként vagy ideológiaként felfogott középosztályt bírálja, hanem éppen ellenkezőleg: ezt az eszményt kéri számon a valóságon. *Miért nincsen középosztály? Vagy ha mégis van, akkor az miért ilyen szűk, gyenge és polgárosulatlan? Miért ilyen kevés a középosztálybeli?* – ezek a jellegzetes kérdései (Szalai 2020). E bírálat nem az egész koncepciót, nem annak ideologikus vagy egyenesen hazug voltát támadja meg, pusztán csak kevesli a középosztály kiterjedtségét, erejét, befolyását (mennysiségi kifogás), vagy kifogásolja annak nem elég érett, nem elég markáns, nem kellően jellegadó voltát (minőségi kifogás).

E középosztállyal kapcsolatos polgári-kapitalista kritika jellemzően a középosztályért, nem pedig a középosztály ellen emel szót.* Éppen hasonló ahhoz, mint amikor a polgári-kapitalista bíráló a szabadpiacot hiányolja, a polgárosodást, az *igazi* kapitalizmust, a *valódi* piacgazdaságot, hogy gyógy módként aztán több piacot, polgárt, Nyugatot és Európát követeljen.

(2) A középosztály radikális, a marxi kritikai hagyományban gyökerező, antikapitalista bírálata ennél jóval mélyebb. Eszerint amit középosztálynak hiszünk, valójában nem az, aminek látszik, hanem tévedésen, megtévesztésen, illúzió alapul. *Szintén azt állítja, hogy nincsen középosztály, de nem azért, mert hiányolja, hanem azért, mert eleve nem létezőnek, mondvacsinálnak tekinti.* Nem a középosztályért, hanem a középosztály képzele ellen emel szót. Magát a koncepciót támadja, rámutat annak illuzórikus, sőt ideologikus jellegére, a tőke globális történelmi rendszerét igazoló funkciójára, a tőke–munka-antagonizmust és általában a termelési és tulajdonviszonyokat elleplező, hamis voltára.

E radikális bíráló leggyakrabban azzal kezdi, hogy kimutatja: az állítólagos középosztály két alapvető állítása – miszerint ez egy osztály, ami középen van – közül egyik sem állja meg a helyét. Egyrészt nincs középen, másrészt nem osztály (Kalb 2014). Már maga a megnevezés is egy gumifogalom, ami önmagát osztályelmélettel rendelkező osztálykategóriának álcázza (Scheiring 2019, 93.). A középosztály valójában inkább a „valahol középtájt” elhelyezkedők laza konglomerátumát jelenti, különféle elemek közös kategóriába sorolt együttesét, ahol az egyes alkotórészek olykor csak eltérő, máskor kifejezetten ellentétes osztályhelyzeteket foglalnak el. Máskülönben hogyan lehetne egyazon osztály részének tekinteni tőkéseket és munkásokat, vállalkozókat és alkalmazottakat, munkáltatókat és munkavállalókat, vezetőket és tisztviselőket, önfoglalkoztatókat és foglalkoztatottakat? (Szalai 2020; Huszár–Berger 2020; Éber 2020, 2021b)

E radikális kritika szerint a befektetést a középpontba állító, felhalmozást célzó középosztálybeli életvezetés egyáltalán nem mond ellent a kapitalizmus uralkodó logikájának, a tőke állandó felhalmozásának és a nyereség maximalizálásának. A középosztály ideológiája pusztán csak erkölcsöként és érdemeken (mert munkán)

* Önkritikusan meg kell jegyezni: ez a felfogás engem sem hagyott érintetlenül, néhány éve még elfogadtam ezt az elképzelést (Éber 2016b).

alapulóként mutatja be, megnemesíti, sőt megszenteli ugyanazt a logikát. A felhalmozást a kemény munka jól megérdemelt jussaként mutatja be. Eközben azonban elfedi, hogy az így megtermelt érték távolról sem kizárólag a befektető középosztálybeli saját munkájának gyümölcse, hanem részben annak eredménye, hogy közben *mások (bér)munkáját is elsajátította, a mások által megtermelt érték egy részét is tőkésítette*. Elfedi, hogy a tőkefelhalmozás mindenkor együtt jár a kisemmizéssel – jobbra *mások kisemmizésével*. A felhalmozás és a kisemmizés ugyanis egyazon érem két oldala (Harvey 2003, [2004] 2009). Elválaszthatatlanul összetartoznak, akárcsak polgárosodás és proletarizálódás, fejlettség és elmaradottság, gazdagság és szegénység, tőke és munka, centrum és periféria (Berend–Ránki 1976, 11.). Csakhogy a polgári elmélet e kölcsönös függőségen alapuló egyenlőtlen viszonyt („aszimmetrikus interdependenciának”) csak az első oldalát szereti látni és láttatni (Szentés 1999). E kettő viszonyát, illetve a második oldalt rendszeresen lefelejt a képről. A marxi hagyománynak ezt a hiányt kell mindenkor pótolnia, hogy teljes képet mutathasson a kapitalizmusról, a tőke globális történeti rendszeréről, amelyben élünk.

A középosztály és a középosztálybeliség összességében tehát egy ideológia, ami arra szolgál, hogy kibékítse, lenyugtassa és munkára fogja az uralomnak alávetett dolgozó osztályokat. Gátat vessen nekik, megfékezze a veszélyes osztályokat, egy középső, biztonsági sávval megakadályozza, hogy a zabolázatlan tömeg rátörhessen a burzsoáziára, veszélybe sodorhassa kifinomult és elegáns életét, polgári jólétét. Levezesse energiáikat, sőt biztonságos és a kapitalistáknak még hasznot is termelő mederbe terelje erejüket. Ez a baj a középosztállyal – pontosabban annak ideologikus konstrukciójával.

„Oszd meg és uralkodj!": az uralkodó osztály és uralkodó gondolatai

Mégis, hogyan lehetséges mindez? A válasz nem magától értetődő. Érdekes először is visszatérnünk *A német ideológiához*, hogy lássuk: egy adott korszak uralkodó gondolatait akkor érthetjük meg, ha az uralkodó osztály gondolataiként, uralmukat biztosító ideológiákként fogjuk fel őket:

„Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi*

hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve” (Marx–Engels [1845–1846] 1977, 45. – kiemelés az eredetiben).

Ez az alaphelyzet. Ha mármost azt a kérdést tesszük fel, hogy milyen feladatot lát el és milyen haszonnal kecsegtet az uralkodó osztály számára, ha a (bér)munkát elvégző alávetett osztály egy része megkülönbözteti magát a munkásosztálytól, hogy helyette *náluk érdemesebbnek*, nevezetesen középosztálybelinek higgye önmagát, máris jobban értjük a középosztály képzetének uralmi szerepét (Antal 2020a, 2020b). Ahogyan más esetben az „érdemes” és az „érdemtelen” szegények megkülönböztetésével, úgy itt középosztály és munkásosztály megkülönböztetésével, a tőkeviszony alávetett oldalán lévők erőinek megosztásával érhető el és biztosítható be az uralom.

E gondolatot tovább fűzve már Immanuel Wallerstein is felhívta a figyelmet arra, hogy e középosztály egy olyan állítólagos harmadik eleme az osztályszerkezetnek, amely a kizsákmányolás és az alávetés folyamatában alkalmas arra, hogy az uralkodó osztály általa ossza meg és uralja az alávetett osztályt, miközben elsajátítja annak többletmunkáját (az e többletmunka által megtermelt értéket, az értéktöbbletet). A középosztály ideológiája eszerint egy eszköz az egymással antagónisztikus viszonyban álló osztályok küzdelmében, az „oszd meg és uralkodj!” játszmájában. Wallersteint idézem:

„Ez azt jelenti, hogy van egy középső szint, amely részesül az alul lévők kizsákmányolásából, ugyanakkor osztozik az alsó szinten lévőkkel abban, hogy együtt vannak kizsákmányolva a felül lévők által. Az e-fajta háromelemű szerkezet alapvetően stabilizálóan hat, miközben a kételemű lényegileg azzal fenyeget, hogy szétfeszíti a struktúrát. Nem azt állítjuk, hogy ez a három szint folyamatosan, minden pillanatban létezik. Pusztán azt, hogy a felül levők folyamatosan törekszenek e háromelemű szerkezet kialakítására és fenntartására annak érdekében, hogy megőrizhessék kiváltságukat [...]” (Wallerstein [1975] 1979, 223.).

Másképpen fogalmazva:

„[Azt] állítom, hogy az osztályharc politikailag az uralkodó osztályok azon *kísérlete* körül forog, hogy létrehozzanak és fenntartsanak egy harmadik szintet ama *kísérlettel* szemben, hogy az elnyomott osztályok szétfeszítsék a valóságot, illetve annak észlelését” (Wallerstein [1975] 1979, 224. – kiemelés az eredetiben).

E harmadik szint tulajdonképpen egy ütköző sáv, egy „pufferzóna”, ami hozzásegíti a keveseket, hogy kizsákmányolják a sokakat és közben uralkodjanak felettük. Azért teszik vonzóvá az alávetettek körében a középosztály ideologikus koncepcióját, hogy a (bér)munkát ténylegesen elvégzők közül mind többen oda akarjanak tartozni, illetve eleve odatartozónak gondolják és vallják magukat – annak ellenére is, hogy ténylegesen továbbra is ők végzik el a (bér)munkát. Vagyis még annak ellenére is, hogy ténylegesen továbbra is dolgozók, (bér)munkások.

A középosztályt egy nagy és befogadó, jóléttel, szabadsággal és önrendelkezéssel jellemezhető közös és egyenlő térként rajzolják meg a számukra. Úgy festik le, hogy e középosztály egyenlőnek tűnjön a normalitással, a jó étellel. Az emberek ezt természetesen meg is értik, és mivel valóban szeretnének jól élni, elfogadják a középosztályt a jó étellel azonosító definíciót. Ezért aztán ha meg kell fogalmazniuk, mit jelent a számukra a középosztálybeliség, akkor azt válaszolják, amit ilyenformán az uralkodó ideológia (az uralkodó osztály uralkodó gondolata) már előírt nekik és amit ők már megtanultak: középosztálybelinek lenni annyi, mint „jól élni” (Crăciun–Lipan 2020).

Ki tanította meg nekik? Hadas Weiss már könyve bevezetőjében sorolja az ideológia intézményes forrásait: közpolitikai intézetek, tanácsadó cégek, agytrösztök, fejlesztési ügynökségek, PR- és marketingvállalkozások, központi és kereskedelmi bankok, pénzügyi és adózási tanácsadással foglalkozó cégek, nagyvállalatok. És a nyomukban természetesen pártok, politikusok, beszédírók, politikai marketingesek, *spin doctorok*, pénzügyi és politikai termékek, illetve szolgáltatások értékesítői (Weiss 2019). Vagyis arról van itt szó, amiről már *A német ideológiában* is olvashattunk. Nevezetesen, hogy az uralkodó osztályon

„belül az egyik rész az illető osztály gondolkodóiként lép fel (az osztály aktív konceptív ideológusaiként, akik ez osztály önmagáról táplált illúziójának kialakítását teszik fő megélhetési águkká), míg a többiek ezekhez a gondolatokhoz és illúziókhöz inkább passzív és receptív

módon viszonyulnak, mert ők a valóságban az aktív tagjai az osztálynak és kevesebb idejük van ahhoz, hogy saját magukról illúziókat és gondolatokat alkossanak” (Marx–Engels [1845–1846] 1977, 46.).

Márpedig az uralkodó osztály e gondolkodói egyáltalán nem kételkednek a középosztály létezésében. Gazdaságilag mindenekelőtt keresletet és piacot látnak benne, politikailag pedig elsősorban a parlamenti váltógazdaság, a liberális demokrácia társadalmi bázisaként tekintenek rá.

A politika oldaláról: a polgári demokrácia garanciájaként felfogott középosztály

Miben áll a középosztály fétis jellege és mi ennek politikai titka? Mindenekelőtt az, hogy Barrington Moore híres tételét – miszerint „Burzsoák nélkül nincs demokrácia” (Moore 1966, 418.) – előbb csak a polgárookra és a polgárságra, majd a polgári középosztályra alkalmazták. Eszerint a középosztály, különösen pedig a széles és erős középosztály a demokrácia letéteményese, a szélsőséges politikai irányzatok megfékezésének garanciája, a polgári politika társadalmi bázisa és egyben eszménye (Lipset 1959, 1995 [1960]).

A középosztály polgári-kapitalista elmélete szerint a középosztály olyan társadalmi-politikai erő, amely kiáll a piacgazdaságnak és polgári demokráciának nevezett kapitalista osztályuralom *mellett*, ugyanakkor ellenerőt támaszt a radikális baloldal antikapitalista erőivel szemben. Ezért magasztalják fel, remélik polgárosodását, növekvő erejét, szélesedését és mélyülését – és ezért élik meg kudarcnak, ha ez mégsem sikerül (Szalai 2020). Ha e középosztályt sajnálatos módon túl szűknek, túl gyengének, nem kellően polgárosultnak vagy egyáltalán nem is létezőnek minősítik, akkor e gazdasági és politikai funkciókat hiányolva egy széles, erős és polgári-polgárosult „biztonsági-egészségügyi sávot”, „*cordon sanitaire*”-t kívánnak építeni munkások és tőkészek közé. A polgári-kapitalista politikafelfogás lényegében ezt nevezi középosztálynak. Antal Attilának (2020a) tökéletesen igaza van: kérdéses minden olyan politika baloldalisága, amely úgymond „a középosztályt kívánja megszólítani”.

A középosztály gazdaságilag és pénzügyileg piacot és fizetőképes keresletet jelent. Individualizált fogyasztókat, akik bekapcsolhatók a tőke vég nélküli felhalmozásának globális, nagyrészt pénzügyi közvetítőintézményeken keresztül zajló folyamatába. E középosztály az, amelynek „el lehet adni” diákhitelt, élet- és balesetbiztosítást, jármű- és lakáskölcsönt, magánnyugdíj-pénztári előtakarékosságot és kreditkártyát, jelzálog- és áruhitelt, magánegészségügyi és magániskolai ellátást, idősgondozási, ápolási és gondoskodási szolgáltatásokat, a gyerekek különórát és táboroztatását – és e sor még hosszan folytatható volna. A piac keresleti oldala, ahol értékesíteni lehet e termékeket és szolgáltatásokat.

Ami ugyanis a képzelt középosztálybeli oldalán állandósult befektetést jelent, áldozat- és kockázatvállalást igényel, az a másik oldalon profitorientált szolgáltatás igénybevételét jelenti: nyereséget termel valaki másnak. Erről szól az egzisztencia mennyiségi oldalának állandó számolgotása, esélyek és kockázatok, költségek és hasznok, nyereségek és veszteségek, előnyök és hátrányok, díjak és kamatok, árak és bérek, árfolyamok és hozamok, opciók és részesedések, járulékok és járadékok folyamatos mérlegelése. Ami az egyik oldalon folyamatos beruházást jelent diplomák, lakások, tulajdonelemek, ingóságok és ingatlanok megszerzésébe, házasságok és párkapcsolatok működtetésébe, családi, baráti és kollegiális viszonyok ápolásába, megtakarítások és kölcsönök menedzselésébe, a test és a lélek egészségének megőrzésébe, illetve visszanyerésébe, az a másik oldalon *üzlet*, ami hozzájárul a tőke szüntelen felhalmozásához helyben és világszinten egyaránt.

A pénzügyi közvetítőrendszer kivirágzása és ezzel egyidejűleg a pénzpiacok kibővülése és globálissá terebélyesedése, a kapitalista világgazdaság hetvenes–nyolcvanas évek óta zajló finanszírozási tehát az elmúlt négy-öt évtizedben egyre sűrűbben szövött, finom hálóval vette körbe és vonta be a dolgozókat a tőkefelhalmozás globális rendszerébe. A köznyelvben ezt neoliberális globalizációnak nevezünk, ténylegesen azonban e folyamat nem más, mint a kapitalista világrendszer hetvenes években kibontakozó válságának egyfajta „megoldása”, pontosabban a probléma eltolása-elhalasztása, a válság elodázása. Ez a tőkefelhalmozás és a nyereségtermelés folytatása más eszközökkel, a felhalmozás feltételeinek „térbeli-időbeli kiigazítása” (*spatio-temporal fix* – Harvey 2003; Arrighi 2004).

A vilárendszer szintű tőkefelhalmozás ciklusának azon korszakában, amikor a reálgazdaság, azaz a termelés és a kereskedelem nyereségessége lecsökken, a tőke magasabb megtérülést keresve (és találva) a pénzpiacokra „menekül”. E hosszabb távon ciklikusan visszatérő időszak a finanszírozás korszaka; ekkor a pénzpiaci megtérülés feltornászott szintje „oldja meg”, pontosabban tolja-halasztja el a globális tőkerendszer válságát, hátrítja el időlegesen a tőkefelhalmozás elől a korlátokat (Arrighi [1994] 2010). A finanszírozáshoz természetesen tőkebarát állami intézkedésekre is szükség van, mások mellett a pénzpiacok szabályozásának leépítésére (deregulációjára), e (pénz)piacok világszintű összekapcsolására és felszabadítására (globalizációjára és liberalizációjára), valamint a magánosításra (privatizációra), ami a profit magánelsajátítását (a tőke magánfelhalmozását) könnyíti meg (Brenner 2006, 2017).

A középosztályt – az így megnevezett bővülő (pénz)piacokat és növekvő keresletet – részint tehát az a folyamat alakította az elmúlt évtizedekben, amely a finanszírozás alig látható, finom szövődésével mind többeket hálózott és vont be a pénzpiacokon keresztül a tőkefelhalmozás globális körfolyamataiba. E középosztálybeliek termelőként, de különösen fogyasztóként keresletet támasztanak, profitorientált szolgáltatásokat vesznek igénybe, ezzel pedig hozzájárulnak mások nyereségének előállításához, tőkénének felhalmozásához. A termelés, a tulajdon, a fogyasztás és a pénzpiacok folyamatai nem korlátozódnak egy-egy nemzetállam területére. E viszonyok a nemzetállami határokat teljes természetességgel keresztbe-kasul átszelő, transznacionálisan szerveződő, globális folyamatok. A tőkeológia immár rajtuk keresztül és általuk érvényesül – helyben és világszinten egyaránt. (Arról, hogy Magyarországon kik építették ki és hogyan uralták a pénzügyi kapitalizmus intézményrendszerét, nemrégiben [2019] Sebők Miklós közölt egy nagyon tanulságos monográfiát.)

A tőkés vilárendszer neoliberais globalizációja aláásta a hagyományos tisztviselői szakmákat, és jelentős részüket bullshít munkákká fokozta le vagy tördelte szét (Graeber [2018] 2020). Ahogyan a hetvenes–nyolcvanas évektől előbb meggyengítette és szétforgácsolta a munkásosztályt, úgy valamivel később – de különösen 2008 után – a korábban stabilnak mutakozó professzionális-menedzseri osztályt (a PMO-t) is ledarálta (Ehrenreich–Ehrenreich 2013). Az eredmény a PMO polarizációja, a klasszikus tisztviselői feladatkörök nagy részének leértékelése. A PMO neoliberais átalakuláshoz jobban alkalmazkodni képes csoportjai is kiszolgáltatottabbá váltak (ezek

inkább a menedzserek, ha a fogalomalkotás két összetevőjét vesszük alapul), a szakértelmiség (*professionals*) több csoportja, szakmájának hivatásának alapja és az ehhez kapcsolódó *ethos* eközben jelentősen meggyengült. E dezintegrációt előidéző logika ugyanaz, mint ami a (bér)munkások osztályának munka- és létfeltételeit is aláásta, csak immár a PMO-t érte utol (Ehrenreich–Ehrenreich 2013). E polarizáció és szétforgácsolódás a PMO-n belüli feszültségeket is alaposan kiélezte (Frost 2019; Winant 2019; Kyeyune 2020; Liu 2021).

A tőke e folyamatos felhalmozásra törekvő logikája összességében tehát nem változott meg a hetvenes–nyolcvanas évek óta. Pusztán annyi történt, hogy immár új formákban, új intézményeken, új viszonyokon és új folyamatokon keresztül is érvényesül (Harvey [1990] 2013). Nevezhetjük ugyan e korszakot későmodernitásnak, kései kapitalizmusnak, posztmodern kapitalizmusnak, pénzügyi kapitalizmusnak, neoliberais kapitalizmusnak, neoliberais korszaknak és másképpen is, a tőke alapvető logikája ugyanaz maradt. A kapitalizmus hajlandó mindent megváltoztatni maga körül, hogy „motorja” – az érték és a tőke szüntelen felhalmozása mások kisémmizése által – érintetlen maradhasson. Még ha újnak ható áruhákat ölt is magára, végső soron ez ugyanaz a kapitalizmus (Jameson [1991] 2010; Fisher [2009] 2020; Sebők 2019; Kiss 2021).

Ahogyan Wallerstein is írja:

„Túlzottan leegyszerűsítve, a kapitalizmus egy olyan rendszer, amiben a proletárok [által megtermelt] érték többletet a burzsoák sajátítják el. Ha e proletár egy másik országban van a burzsoához képest, akkor az elsajátítás folyamatának egyik mechanizmusa az államhatárokon átvivő áramlások szabályozásának befolyásolása. Ennek következményei az »egyenlőtlen fejlődés« mintázatai, amelyeket a centrum, a félperiféria és a periféria fogalmi *foglalnak össze*. Ezek az intellektuális eszközök segítenek nekünk elemezni a kapitalista világgazdaság osztálykonfliktusainak különböző formáit” (Wallerstein 1979, 293. – kiemelés az eredetiben).

Proletárok? Burzsoák? Nem avított és elavult, a valóságról lekéssett fogalmak ezek? Nem azok. A befektetéseiket egész életükön át, mindennapi életük minden szegletében menedzselő „wannabe középosztálybeliek” javarésze valójában ma sem más, mint bérből vagy fizetésből élő dolgozó. Hiába tekintenek magukra befektetőként, *startupper*ként, saját *brand*jüket menedzselő, önfoglalkoztató vállal-

kozókként, és hiába tekintenek mások is így rájuk, ha végső soron elsődlegesen nem járadékból vagy profitból, hanem munkaerejük eladásából élnek. Világszinten olyan (bér) munkások százmillióiról van itt szó, akiket ma sem túlzás proletároknak nevezni, hiszen lényegében nincsen egyéb termelőeszközük, mint tulajdon munkaerejük és munkaidejük, életerejük és életidejük, amit el tudnak adni. E proletárok, akik magukévá tették a befektetésekre alapozott önrendelkezés kapitalista ideológiáját, hiába tekintenek magukra középosztálybeliekként, ettől még nem válnak azzá. Ténylegesen – ahogyan ezt Hadas Weiss hangsúlyozza – sohasem voltak középosztálybeliek.

A pénzügyileg szervezett kapitalizmusban mindenkinek alaposan meg kell fizetnie ezért az illúzióért, hiszen – ahogy a *Kaméleon* c. film mottóban idézett főszereplője is mondja – „... az illúzió drága mulatság...”. Kérdés csak az, hogy *kinek* éri meg még így is.

Felhasznált irodalom

- Antal Attila (2020a): A középosztály mint hazugság. *Mérce*, 2020. 08. 23. Online: <https://merce.hu/2020/08/23/a-kozeosztaly-mint-hazugsag/>
- Antal Attila (2020b): A koronavírus és az Orbán-rendszer osztálypolitikája. *Eszmélet*, 125. sz. (2020. tavasz), 7–17.
- Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 103. sz. (2014. ősz.), 159–192.
- Arrighi, Giovanni ([1994] 2010): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London – New York, Verso Press.
- Arrighi, Giovanni (2004): Spatial and Other „Fixes” of Historical Capitalism. *Journal of World-System Research*, 10(2): 527–539.
- Berend T. Iván – Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX–XX. században*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest, L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. London – New York, Verso Press.
- Brenner, Robert (2017): Introducing Catalyst. *Catalyst*, 1(1). Online: <https://catalyst-journal.com/vol1/no1/editorial-robert-brenner>
- Crăciun, Magdalena – Lipan, Ștefan (2020): Introduction: The Middle Class in Post-Socialist Europe: Ethnographies of Its „Good Life”. *East European Politics and Societies and Cultures*, 34(2): 423–440.
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John ([1977] 2020): A professzionális-menedzseri osztály. *Eszmélet*, 127–128. sz. (2020. ősz–tél), 249–264.
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John (2013): *Death of a Yuppie Dream: The Rise and Fall of the Professional Managerial Class*. New York, Rosa Luxemburg Stiftung.

- Ehrenreich, Barbara (1989): *Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class*. New York, Pantheon Books.
- Éber Márk Áron (2016a): Miért nem zárkóztunk fel a Nyugathoz 1989 után? *Új Egyenlítő*, 6(3): 2–7.
- Éber Márk Áron (2016b): A homokóra közepe – a szűkülő középosztály nyomában: A nyugati mintától az északi modellig. *Új Egyenlítő*, 6(4): 9–14.
- Éber Márk Áron (2020): Hogyan értelmezzük a tőkés és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyezeteit? Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról. *Eszmélet*, 127–128. sz. (2020. ősz–tél), 234–248.
- Éber Márk Áron (2021a): Az elképzelt polgár és a valóságos tőkés. A burzsoázia diszkrét bája a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Eszmélet*, 131. sz. (2021. nyár), 180–198.
- Éber Márk Áron (2021b): A középosztály mint akarat és képzet. A középosztály normatív és leíró koncepciójának kritikája. *Politikatudományi Szemle*, 30(1): 129–141.
- Fisher, Mark ([2009] 2020): *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Budapest, Napvilág.
- Frost, Amber A'Lee (2019): The Characterless Opportunism of the Managerial Class. *The Characterless Opportunism of the Managerial Class. American Affairs*, 3(4): 126–139. Online: <https://americanaffairsjournal.org/2019/11/the-characterless-opportunism-of-the-managerial-class/>
- Gagyí Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest, Napvilág.
- Gans, Herbert J. (1992): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények? Avagy a legalsó osztály szerepe Amerikában. *Esély*, 4(3): 3–17.
- Gerőcs Tamás (2021): *Magyarország függő fejlődése. Függség és felzárkózás globális történelmi perspektívában*. Budapest, Napvilág.
- Graeber, David ([2018] 2020): *Bullshit munkák*. Budapest, Typotex.
- Harvey, David ([1990] 2013): Rugalmas felhalmozás az urbanizáción keresztül: Megjegyzések az amerikai városok „posztmodernizmusáról”. In Jelinek Csaba – Bodnár Judit – Czirfusz Márton – Gyimesi Zoltán (szerk.): *Kritikai városkutatás*. Budapest, L'Harmattan. 115–141.
- Harvey, David (2003) *The New Imperialism*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Harvey, David ([2004] 2009): Az „új” imperializmus: Felhalmozás kismemmiség által. *Fordulat*, (7): 78–106.
- Huszár Ákos – Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle*, 29(2): 71–99.
- Jameson, Fredric [1991] 2010): *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest, Noran Libro.
- Kalb, Don (2014): Class: The Urban Commons and the Empty Sign of „The Middle Class” in the Twenty-First Century. In Nonini, Donald M. (ed.): *A Companion to Urban Anthropology*. Chichester, West Sussex, Wiley–Blackwell. 157–176.
- Kiss Viktor (2021): *Kívül/Belül: Egy új politikai logika*. Budapest, Napvilág.
- Kolosi Tamás (2020): *Polgárnak lenni. Beszélgetések Ferenczi Borbálával*. Budapest, Magvető.
- Kyeyune, Malcom (2020): On ‘Strasserism’ and the Decay of the Left. *The Bellows*, 2020. 06. 29. Online: <https://www.thebellows.org/on-strasserism-and-the-decay-of-the-left/>

- Lipset, Seymour Martin (1959): Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review*, 53(1): 69–105.
- Lipset, Seymour Martin ([1960] 1995): *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Budapest, Osiris.
- Liu, Catherine (2021): *Virtue Hoarders. The Case Against the Professional Managerial Class*. Minneapolis–London, University of Minnesota Press.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1977 [1845–1846]): A német ideológia (Részlet.). In uók.: *Marx és Engels válogatott művei. 1. kötet*. Budapest, Kossuth. 74–128.
- Moore, Barrington (1966): *Social Origins of Democracy and Dictatorship: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, Beacon Press.
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest, Napvilág.
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág.
- Szalai Júlia (2020): *A nem polgárosuló középosztály: Az „államfüggetlenség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Balassi.
- Szentes Tamás (1999): *Világgazdaságtan I.: Elméleti és módszertani alapok*. Budapest, Aula.
- Wallerstein, Immanuel ([1975] 1979): Class Formation in the Capitalist World-Economy. In uó.: *The Capitalist World-Economy*. Párizs–Cambridge, Editions de la Maison des Sciences de l’Homme – Cambridge University Press. 222–230.
- Wallerstein, Immanuel (1979): Class Conflict in the Capitalist World-Economy. In uó.: *The Capitalist World-Economy*. Párizs–Cambridge, Editions de la Maison des Sciences de l’Homme – Cambridge University Press. 283–293.
- Weber, Max ([1905] 1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.
- Weiss, Hadas (2019): *We Have Never Been Middle Class: How Social Mobility Misleads Us*. New York – London, Verso Press.
- Winant, Gabriel (2019): Professional-Managerial Chasm: A Sociological Designation Turned into an Apithet and Hurlled like a Missile. *Nplusonemag*, 2019. 10. 10. Online: <https://nplusonemag.com/online-only/online-only/professional-managerial-chasm/>